

โคลงกลอนของครูเทพ: ผลงานทรงคุณค่าด้านการศึกษา

ธรรมาธิปไตย นิลประภัสสร*

บทนำ

“การศึกษาพัฒนาคน คนพัฒนาชาติ” คำกล่าวนี้เป็นจริงทุกยุคทุกสมัย ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี ครอบคลุมถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แต่วิธีการและเป้าประสงค์ในการพัฒนาคน อาจแตกต่างกันไปตามสภาพสังคมของยุคสมัยนั้น ขึ้นอยู่กับว่าสังคมสมัยนั้นปรารถนาให้คนในสังคมมีบุคลิกภาพเช่นใด เพื่อช่วยพัฒนาสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เช่นเดียวกัน ด้วยปัญหาคนล้นงาน อันสืบเนื่องมาจากการส่งเสริมให้คนไทยได้รับการศึกษาเพื่อเข้ารับราชการตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัญหาทหารต้องการเปลี่ยนแปลงการปกครองจนเกิดกบฏ ร.ศ.๑๓๐ การเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๑ และการเข้าร่วมรบในสงครามโลกครั้งที่ ๑ ตลอดจนการเผยแพร่วัฒนธรรมตะวันตก เข้ามาในประเทศไทยจนทำให้วัยรุ่นไทยในสมัยนั้นมีพฤติกรรมบางอย่างที่ไม่เหมาะสมตามอย่างตะวันตก ที่สำคัญคือ การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับอิทธิพลด้านการศึกษาจากประเทศอังกฤษ จึงทำให้พระองค์มีแนวพระราชดำริในการจัดและพัฒนาการศึกษาอีกแนวหนึ่งเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพสังคมในสมัยนั้น ประการหนึ่งคือการสนับสนุนให้คนไทยหันมาประกอบอาชีพอื่น ๆ ให้มากขึ้น แทนการศึกษาเพื่อเข้ารับราชการเพียงอย่างเดียว ดังจะเห็นได้จากการตั้งโรงเรียนสอนวิชาชีพ โรงเรียนพยาบาล โรงเรียนแพทย์ทหารบก โรงเรียนครูประถมกสิกรรม ฯลฯ ซึ่งเมื่อพิจารณาโรงเรียนเหล่านี้แล้ว มีลักษณะเป็นการศึกษาเพื่อความเชี่ยวชาญเฉพาะทาง อันจะเป็นประโยชน์ต่อการประกอบอาชีพด้านนั้นๆ ได้

อีกประการหนึ่งคือการส่งเสริมการศึกษาให้ทั่วถึง เพื่อพัฒนาคนให้มีคุณภาพเป็นพลเมืองดี อย่างแท้จริง พร้อมและสามารถนำความรู้มาพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมนานาอารยประเทศ ซึ่งจะเห็นได้จากการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูสตรี การสถาปนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย การตราพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ.๒๔๖๔ การทดลองตั้งโรงเรียนเพื่อฝึกนักเรียนเป็นสุภาพบุรุษ (ปัจจุบันคือโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย) ทั้งหมดนี้นับเป็นการสนับสนุนการขยายโอกาสทางการศึกษาให้ทั่วถึงทุกเพศ ทุกวัยเพื่อส่งเสริมให้เป็นพลเมืองดีของสังคม และยังสนับสนุนให้ศึกษาในระดับที่สูงขึ้นด้วย นอกจากนี้ยัง

* อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ทรงตราพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ เพื่อให้การจัดการศึกษาเป็นแนวทางเดียวกัน อันจะเป็นการสร้างความสามัคคีกลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนำไปสู่ความรักชาติ ตัวอย่างการจัดการศึกษาดังกล่าวมานี้ นับเป็นกลวิธีหนึ่งเพื่อให้การศึกษาบรรลุผลตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

อย่างไรก็ตามวิธีการสร้างคนให้มีคุณภาพได้ผลดีนั้น การตั้งโรงเรียนต่างๆ นับเป็นเพียงองค์ประกอบภายนอกเท่านั้น สิ่งสำคัญที่สุดอยู่ที่กลวิธีการอบรมสั่งสอนเยาวชนว่าจะใช้วิธีใดจึงจะหล่อหลอมให้เป็นผู้ใหญ่ที่มีคุณภาพ เป็นพลเมืองดีของประเทศชาติได้ต่างหาก สำหรับแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงใช้หนังสือเป็นเครื่องมือ ดังที่กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ กล่าวไว้ว่า

...เหตุที่ทรงมีพระราชอุตสาหะทรงพระราชนิพนธ์หนังสือมากมายหลายประเภท เพราะทรงตระหนักดีว่าเมืองไทยขาดกำลังคนที่มีคุณสมบัติในการบริหารและพัฒนาประเทศอยู่มาก จึงได้ทรงพระราชอุตสาหะในการอบรมคนไทยให้เป็นพลเมืองที่พัฒนาตัวเองในทุกวิถีทาง เพื่อช่วยกันพัฒนาบ้านเมืองและรับความเปลี่ยนแปลงใหม่ๆ ที่จะเกิดขึ้นตามวิวัฒนาการ...^๑

และนอกจากพระองค์จะทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเพื่ออบรมเยาวชนไทยให้เป็นพลเมืองดีแล้ว พระองค์ยังทรงสนับสนุนให้ผู้สนใจด้านการประพันธ์ได้ร่วมเขียน ร่วมแสดงความคิดเห็นอย่างเสรีภาพอีกด้วย อันจะเป็นหนทางหนึ่งในการหล่อหลอมจิตใจของเยาวชนไทยให้เป็นคนมีคุณภาพ เป็นพลเมืองดีต่อไป

บุคคลผู้หนึ่งซึ่งรับแนวพระราชดำริของพระองค์มาใช้ในการพัฒนาคุณภาพของเยาวชน คือ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ท่านเป็นนักเรียนฝึกหัดครูคนแรกที่สามารถศึกษาตามหลักสูตรของไทย แล้วยังไปศึกษาต่อที่โรงเรียนฝึกหัดครูประเทศอังกฤษ อีกทั้งยังมีโอกาสดำเนินงานด้านการศึกษาในประเทศอินเดียและประเทศญี่ปุ่นด้วย จากประสบการณ์ด้านการศึกษาของท่าน ทำให้ท่านเป็นผู้หนึ่งที่มีส่วนในการจัดการศึกษาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการผลักดันให้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๔

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นผู้สร้างแบบเรียนใหม่และแบบสอนอ่านใหม่ เพื่อให้นักเรียนอ่านประกอบการเรียน นอกจากนี้ยังประพันธ์หนังสือไว้หลายเล่ม โดยใช้นามปากกาแตกต่างกัน คือ ครูเทพ เขียวหวาน ผลงานหลายเล่มสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลจากการไปศึกษาต่างประเทศของท่าน ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ในการอบรมเยาวชนตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และผลงานที่ทรงคุณค่าน่าสนใจเล่มหนึ่งคือ “โคลงกลอนของครูเทพ”

ในบทความนี้ ผู้เขียนมุ่งจะศึกษาผลงาน “โคลงกลอน” ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี หรือ “ครูเทพ” ซึ่งตีพิมพ์ในหนังสือ “โคลงกลอนของครูเทพ” ตลอดจนศึกษาผลงานบางส่วนซึ่งปรากฏในหนังสือ “ความเรียงและโคลงกลอน” และ “บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ” ผลงานนี้มีคุณค่าเด่นๆ ด้านการศึกษาอยู่ ๒ ประการ ประการแรกคือ ผู้ได้อ่านผลงานนี้อย่างลึกซึ้งแล้วย่อมจะได้ศึกษาแนวพระราชดำริ

ด้านการจัดการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไปด้วยเพราะเนื้อหาตลอดจนแนวคิดต่างๆ ในเรื่องสอดคล้องกับแนวพระราชดำริดังกล่าวอยู่มาก อีกประการหนึ่งด้วยความหลากหลายของเนื้อหา และกลวิธีการประพันธ์ ตลอดจนข้อคิดต่างๆ ที่แทรกอยู่ในเรื่อง จึงเหมาะกับการนำไปใช้อบรมเยาวชน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากเยาวชนเหล่านั้นรู้จักนำข้อคิดต่างๆ ที่มีในเรื่องไปปฏิบัติได้จริง ย่อมสามารถสร้าง คนที่มีคุณภาพ เป็นพลเมืองดีต่อไปในอนาคตได้

โคลงกลอนของครูเทพ: ภาพสะท้อนการจัดการศึกษาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญด้านการจัดการศึกษา ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อาจเป็นด้วยการเห็นความสำคัญของการศึกษา ตลอดจนการมีโอกาสได้ไปศึกษาและดูงานด้านการศึกษาจากประเทศอังกฤษ อินเดีย ญี่ปุ่น ทำให้ท่าน เกิดแนวคิดอันทันสมัยทางด้านการศึกษา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงไว้วางพระราช- ทัณฑ์ให้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นผู้มีส่วนสำคัญในการจัดการศึกษาด้วย ไม่เฉพาะแต่หนังสือที่ ตั้งใจจะให้ เป็นแบบเรียน หรือแบบสอนอ่านเท่านั้น ดังจะเห็นตัวอย่างจาก “โคลงกลอนของครูเทพ” ต่อไปนี้

๑. แนวพระราชดำริด้านการสนับสนุนให้คนไทยนิยมประกอบอาชีพอื่นๆ แทนการศึกษาเพื่อ รับราชการเพื่อลดจำนวนผู้ว่างงาน อันเป็นปัญหาสืบเนื่องมาตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระ- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แนวพระราชดำรินี้ได้สอดแทรกอยู่ในเนื้อหาและแนวคิดของ “โคลงกลอนของครูเทพ” เช่น ซี่ให้เห็นคุณค่าของการทำงาน และประโยชน์ที่จะได้รับในยามชรา ดังตัวอย่าง

ค้อยน้อย คะนอง ณ ขณะหนุ่ม	ธุระทุ่มประเทืองงาน
ทอดกายบวชวิริยดาล	ฤติด้วยอำนาจผล ^๒

อยู่เปล้าจะเหงามระทด	ดูจอดกระยาหาร
อาศัยวิเศษสมิตงาน	อดิเรกสบายแล ^๓

ทุกทางลอย่างคุณเอนก	อดิเรกงานหนุน
ถึงคราวจะใช้สมัยสุน-	ทรชีพชราครอง ^๔

นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นว่างานทุกประเภทมีความสำคัญ มีการสนับสนุนงานอาชีพทุกๆ ประเภท เช่น งานช่าง คำขาย ทหาร กลสิกรรม (ชี้ให้เห็นความสำคัญของชาวนา) ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ปลุกวิชามากช่างไว้	ชูเมือง
ทวยราษฎรอมาศัยเสน	ทั่วหน้า
มากศรีภักวีเรื่อง	เลอศักดิ์
เฉลิมพระเกียรติเจ้าหล้า	แห่งเรา ^๕

โรงเรียนพณิชยผู้	แพะพา-ณิชย่นอ
หน้าที่สำคัญงาน	เศกสร้าง
ทหารเอกแห่งมหา	เศกสงคราม
บ่อเกิดเลิศล้ำสร้าง	ศิษย์หลาย ^๖

ข้าแต่สุเจ้าชวนา	ข้าขอบูชา
ว่าสุเลิศมนุษย์สุดแสง	
รูปร่างกำยำดำแดง	เจ้าเป็นหัวแรง
กระดุกสันหลังรัฐเรา	
เลี้ยงเทศเลี้ยงไทยไม่เบา	ด้วยข้าวปลาเอา
แลกเปลี่ยนสินค้ำควรเมือง ^๗	

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวด้านการสนับสนุนให้คนไทยหันมานิยมประกอบอาชีพอื่น ๆ แทนการเรียนหนังสือเพื่อเข้ารับราชการ สอดแทรกอยู่ใน “โคลงกลอนของครูเทพ” หลายเรื่อง ทั้งการชี้ให้เห็นว่าการทำงานให้คุณค่าเช่นไร ตลอดจนชี้ให้เห็นความสำคัญของงานอาชีพทุก ๆ ประเภทอันน่าจะมีส่วนโน้มน้าวใจให้คนในยุคนี้หันไปนิยมประกอบอาชีพอื่น ๆ ได้

๒. แนวพระราชดำริด้านการขยายโอกาสทางการศึกษาให้ทั่วถึงทุกเพศ ทุกวัย และทุกชนชั้น เพื่อสร้างคนให้มีคุณภาพ สามารถพัฒนาประเทศชาติให้เจริญก้าวหน้าได้ “คนมีคุณภาพ” ตามแนวพระราชดำรินี้ วุฒิชัย มูลศิลป์ขยายความว่า “คุณสมบัติของนักเรียนที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยากให้เห็นคือ การเป็นคนขยันขันแข็ง สะอาดทั้งร่างกายและจิตใจ เป็นสุภาพบุรุษ ซื่อสัตย์ สุจริต มีอุปนิสัยใจคอดี และเป็นพลเมืองดี”^๘ และเมื่อวิเคราะห์คุณสมบัติของเยาวชนไทยตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วจะเห็นว่า เนื้อหาและแนวคิดใน “โคลงกลอนของครูเทพ” สอดคล้องกับคุณสมบัติดังกล่าว คือมีการเน้นเป็นระยะ ๆ ให้เห็นความสำคัญของการศึกษา เช่น ชี้ให้เห็นว่าหากไม่เร่งให้การศึกษาแก่ประชาชน ประเทศชาติก็อาจประสบภัยการเมืองได้ดังตัวอย่าง

พันเสื่อประสพจ-	ระเข้ก็จะทำไฉน?
ล้ำเตื่อยู่รำไป	ต้องเร่งให้การศึกษา
บางที่จะพอทัน	ยังมีวันอยู่ข้างหน้า
แต่ต้องไม่เห็นช้า	จึงเวลาอาจรอคอย
วิสามัญศึกษา	เลยเวลาอย่าอ้อยสร้อย
ประถมศึกษาปล่อย	ด้อยส่วนนี้จักมีภัย ^๙

หรือชี้ให้เห็นความสำคัญของการศึกษาว่าทำให้ไม่เป็นคนโง่ ดังตัวอย่าง

ศึกษาสำเร็จเพราะธนหลาย	ทะนุเลี้ยงบำรุงเรียน
สมหวังก็ดังวรวิเชียร	ชำนะใจตเจลิมศรี ^{๑๐}

นอกจากนี้ยังสอดแทรกเนื้อหาที่แสดงคุณสมบัติของนักเรียนที่ดีดังกล่าวไว้ข้างต้นหลายประการคือ

๒.๑ การเป็นคนขยันขันแข็ง ส่วนใหญ่เน้นที่การทำงาน เช่น	
ส่งรหน้าที่ไว้	จบดี
งานมากชีวิตินทรีย์	มากได้
ออมแรงอ่อนแรงมี	แต่หมด แรงลง
แรงเกิดเพราะแรงใช้	เสฟได้นืทราดี ^{๑๑}

หรือจากเรื่อง *ฉันทย์นจริง ๆ* ดังตัวอย่าง

เงินทำงานมากเหลือทน	เหนื่อยกายใจจน
จักแทบระย้อท้อถอย	
ตื่นเข้าเฝ้าการงานคอย	ประดิษฐ์ประดอย
จนเที่ยงจนสายบ่ายเย็น	

 ทำนองเอาอย่างฉันทย์! ไม่ช้าจะมี

 คนยิ้มและยอมเหมือนกัน^{๑๒}

๒.๒ การเป็นคนสะอาดทั้งร่างกายและจิตใจ นับว่าเป็นคุณสมบัติที่กว้างมากโดยเฉพาะทางด้านจิตใจ ส่วนด้านร่างกายนั้น น่าจะมองที่การปฏิบัติตนให้ถูกสุขอนามัย ซึ่งมีแทรกอยู่ใน “โคลงกลอนของครูเทพ” หลายเรื่อง เช่น ให้รู้จักออกกำลังกาย รู้จักเล่นกีฬา รู้จักระวังรักษาตนให้พ้นจากโรคภัยไข้เจ็บ ดังตัวอย่าง

เอ็กเซอร์ไซส์ไปทึงเพื่อ	สุขภาพ บำเพ็ญ
เว้นแต่งงานเหงื่ออาบ	มากแล้ว
อาศัยกีฬาทราบ	เชิงเล่น สนุกแล
สนุกเหนี่ยวมิให้แคล้ว	คลาศทึงเอ็กเซอร์ไซส์ ^{๑๓}

 การฝึกซ้อมซ้อมกายวายเมื่อยล้า เพิ่มฤทธิ์พาเธอให้ไวว่องว่อง
 การรักษาอนามัยเธอไม่ทิ้ง กินอยู่ยังเกลี้ยงสะอาดปราศฟุ้งเพื่อ

 ใจสบายอยู่ภายในกายสบาย ทั้งกายใจเจิดฉายหายหยิ่งเยอ
 เครื่องจักรธรรมชาติหรือคือตัวเธอ สม่่าเสมอสมรรถงานปานเครื่องทพิย์^{๑๔}

 การต่อสู้ศัตรูหมู่เชื้อโรค ระวังสิ่งโสโครกอย่าเกลือกกลัว รู้วิชา
 อนามัยไม่มีดมัว เชื้อโรคกลัวพ่ายแพ้แก่ร่างกาย ด้วยกำลังต่อสู้ของผู้มี
 ปกติกายดีเป็นที่หมาย เว้นเสียแต่ประมาทก็อาจตาย เพราะโรคร้าย
 เหลือสู้จุ่มเอา^{๑๕}

ส่วนการเป็นคนมีจิตใจสะอาด นอกจากการเล่นกีฬาจะมีส่วนช่วยแล้ว ยังต้องมาจากการทำจิตใจ

ให้สดชื่น มองโลกในแง่ดี ดังที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้แสดงความคิดเห็นไว้ เช่น ให้อัจฉกร์ทำจิตใจให้
ร่าเริง รู้จักใจเย็นในการแก้ปัญหาต่างๆ เข้าใจโลกและยอมรับความเป็นไปของโลก เพื่อความสบายใจ
ดังตัวอย่าง

เราเกิดมา	ต้องร่า	เริงเข้าไว้
จะบูดบึ้ง	ทำไม	ไม่สดชื่น
หัวเราะเป็น	เล่นหรือจริง	ยิ่งครึกครื้น
อายุยืน	หมื่นปี	ดีไหมล่ะ?๑๖

สำรวจใจไม่เร่าร้อน	เกินจำเป็นแล
เจ๊กตื่นไฟให้สำ-	เหนียวกฐ์
ผ่าว ๆ เป่าประโยชน์ทำ	โทษร่าง กายพอ
กิจยิ่งยากยิ่งกู่	เก่งด้วยใจเย็น๑๗

อนิจจา เมฆคล้ำดำแท้ง	อุตุสำหรับเขอบน้ำเงินเฟลิตเฟลินได้
อันคนเราถึงเศร้าโศกเพียงไร	ก็เบาใจเมื่อเขารู้เท่าทุกซ์
พอเล็งเห็นโลกธรรมฆ่าข้อนี้	ค่อยใจดีมีออกบอกสนุก
สติคืนเข้าแหล่งแห่งประมุข	แลเห็นสุขและทุกซ์เทียมคู่กัน๑๘

นอกจากนี้ การมีอารมณ์ศิลปิน รักงานศิลปะก็มีส่วนทำให้จิตใจสบาย บริสุทธ์ สะอาดได้เช่นกัน
ดังตัวอย่าง

รสไพเราะเสนาะด้วย	ดนตรี
ท่านว่าชีวิตมี	แมนแล้ว
ชวนหัวย้วยวนยี่	ที่ขับ ขยับรำ
ย้อมมนุษย์รูดโลกแผ้ว	กล่อมแจ้วจับใจ๑๙

ใดเป็นประณีตชื่น	ศิลปกรรม
ผีหัตถ์อัจฉริยทำ	เทอดหล้า
เป็นอมต สำ-	หรับกล่อม เกลากมล
คงรสคงค่าทำ	กฏอ้า! อนิจจัง๒๐

๒.๓ การเป็นสุภาพบุรุษ เป็นคุณสมบัติสำคัญ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า-
เจ้าอยู่หัวทรงได้รับอิทธิพลมาจากการไปทรงศึกษาวิชาการ ณ ประเทศอังกฤษ และโรงเรียนวชิราวุธ
วิทยาลัยก็เกิดขึ้นได้ด้วยอิทธิพลดังกล่าว แนวพระราชดำริเกี่ยวกับความเป็นสุภาพบุรุษที่แทรกอยู่ใน
“โคลงกลอนของครุเทพ” เช่น ชั่ววาคันที่ไม่ให้เกียรติผู้หญิงไม่ใช่สุภาพบุรุษ ดังตัวอย่าง

ชายชาญผลาญเกียรติแก้ว	กัญญา
เพื่อกิเลสคือรา-	คะร้าย
เป็นเสนียดแห่งสมา-	คมมนุษย์ นักแล
ดีอื่นหมิ่นพัน, หม้าย	ชื่อใช้ “สุภาพชน” ๒๑

๒.๔ การเป็นคนซื่อสัตย์สุจริต มีอุปนิสัยใจคอดี เป็นคุณสมบัติที่กว้างมาก และการเป็นคนซื่อสัตย์สุจริตก็นับเป็นเครื่องหมายของคนที่มีอุปนิสัยดีเช่นกัน นอกจากนี้คุณสมบัติในข้อนี้ยังเกี่ยวเนื่องกับการมีจิตใจสะอาดด้วย ใน “โคลงกลอนของครูเทพ” ได้แทรกแนวคิด คำสอน และแนวทางปฏิบัติเพื่อนำไปสู่คุณสมบัติตามข้อนี้หลายประการ เช่น ให้เป็นคนมีความกตัญญูทวนเวทิตั้งต่อผู้ให้กำเนิด ต่อผู้อื่น และต่อโลก เป็นคนมีเหตุผล รู้จักความพอดี ดังตัวอย่าง

..... คลอดจากครรภ์จวบวันลูกเติบโตใหญ่ แม่ต้องใฝ่อุ้มชู
ทะนุถนอม อดตาหลับอุ้บอุคู้แม่สู้ยอม ยามอดออมลูกอ้อมแม่
อ้อมใจ อย่าว่าแต่อาหารแม่จะหวง เลือดในทรวงแม่มยังยอมให้
ดื่มได้ รักของแม่ไม่แพ้รักใคร่ๆ ชีวิตก็ให้ได้ไม่เสียดาย^{๒๒}

.....
สามารถเลี้ยงตนได้
แสนสมบัติพัสดุ
โลกเลี้ยงเราเราตอบ
แคล้วเป็นคนคอยกิน
.....

.....
ทำประโยชน์ให้ทดแทน
เครื่องอุปโภคบริโภค
ชอบด้วยเกิดมาแล้ว
ปลดหนี้สินดังนี้
.....

๒๓

.....
เหตุผลเป็นที่ตั้ง
ให้เกิดวิชาพร
ใดพลาดขาดดาหู
เหตุตั้งน้ำยอมให้
.....

.....
ดังครู
พรังไว้
เหตุบอก
มนุษย์ได้ปัญญา^{๒๔}
.....

.....
สรรพสิ่งสั่งเสพยาให้
จ่ายมากทรัพย์ร่อยหรือ
กินมากธาตุก็ บ
กามมากแรงชราแมน
.....

.....
เพียงพอ ดีเทอญ
ค่นแค่น
ปกติ
โรคเจ้าเมามรณ^{๒๕}
.....

นอกจากนี้ยังมีหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาหลายข้อที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีนำมาสอนให้ประพฤติตนเป็นคนดีในด้านต่างๆ ได้แก่ ให้ตั้งตนในความไม่ประมาท มีความสัตย์ รู้จักเสียสละ รักสงบ ประพฤติตนอยู่ในสังคหวัตถุธรรม มีเมตตา รู้จักรักษาศีลตั้งแต่ระดับง่ายจนถึงระดับยาก ดังตัวอย่าง เช่น

.....
ใครเขลาเฝ้าประมาทแมน
ไม่ประมาทพลาดตายหมาย
การแยกจิตต์จากกาย
เพลินเล่นลืมน้อยให้
.....

.....
เหมือนตาย แล้วแล
รอดได้
ปรากฏ ก็มี
สนุกไว้ลืมนิน ลืมนอน^{๒๖}
.....

.....
จะนั้นผู้ทรงคุณคือปัญญา-
เที่ยงสัตย์ชื่อตรงสงศรี
จริงใจจริงในวจี
เพื่อตนเพื่อท่านทั่วไป^{๒๗}

.....
ญาต้องครองธรรม

จริงต่อกรเณย์

เมตตาเพื่อนประเทศล้วน
ยังเลือกเขาเราซัน
กำเนิดมนุษย์เหมือนกัน
โลกสุขศัตถุหม้าย

ร่วมกัน กิติ

แข่งร้าย

ควรมेत- ตากัน

หมดร้ายกลายตี^{๒๘}

๒.๕ การเป็นพลเมืองดี คุณสมบัติที่นับเป็นประการสำคัญประการสุดท้ายที่เป็นการรวมคุณสมบัติอื่นทุกข้อไว้ด้วยกันเพราะคุณสมบัติตามข้ออื่นๆ จะนำมาสู่การรู้จักปฏิบัติตนให้ถูกต้องเหมาะสมตามหน้าที่ ตามวัย ตามสถานะ ซึ่งจะนำไปสู่ความเป็นพลเมืองดี การปฏิบัติตนให้เหมาะสมตามหน้าที่ นั้นมีกล่าวไว้ใน “โคลงกลอนของครูเทพ” เช่น ครู-ศิษย์ หัวหน้า-ลูกน้อง ฯลฯ

ครูศิษย์มิตรเหมาะแท้
ศิษย์มอบมโนครู
ครูมอบศิลปวิชา
ครูศิษย์ก็จล้นเลี้ยง

ธรรมดา

กลุ่มเกลี้ยง

อาชีพ ชักนำ

โลกเจริญ^{๒๙}

บุญ เออ นายฉันสิ, ขอบกล ชมเราทุกคน ว่าล้วนเป็นงานเป็นการ
 ชมอย่างหน้าเบิกใจบาน ชมในรายงาน ไม่ชมก็แต่แก่เรา การ
 งานท่านเก่งไม่เบา เราเองแหละเขลา ท่านจ้ท่านไซ้ใช้สอย ยาม
 ใช้ ชื่นใจไม่น้อย แลล้มแซมซ้อย หมดเหนื่อยไม่น่าระอาใจ^{๓๐}

นอกจากนี้ยังแทรกเนื้อหาที่เกี่ยวกับการทำประโยชน์ให้สังคมและประเทศชาติ ซึ่งนับเป็นสิ่งสำคัญในฐานะที่เป็นพลเมืองดีด้วย เช่น

ใครๆ ย่อมจะต้อง
ไม่มากก็น้อยหา
ใครปฏิเสฐพา
ว่างเช่นนี้ควรให้

มีตรา ว่างนอ

หากได้

ตนเก็ยจ- คร้านพ้อ

ประโยชน์น้อมขุมขุมชน^{๓๑}

มหาเศรษฐีชื่ออ้าง
ใช้ทรัพย์ช่วยโลกเป็น
แต่ผู้จ่ายผิดเห็น
รัฐจึงเก็บภาษีแก่

รอดคิเฟล เลอรุนอ

ประโยชน์แท้

จะมาก กว่ามาก

ช่วยข้างคนจน^{๓๒}

อีกประการหนึ่งที่แสดงความเป็นพลเมืองดี และเป็นประการสำคัญ ซึ่งสอดคล้องกับแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทางด้านการศึกษา คือการส่งเสริมให้เกิดความรักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ดังตัวอย่าง

ตั้งแต่ก่อน	ร้อนชะไร	เมืองไทยนี้
ชาติได้มี	ศาสนา	นำเลื่อมใส
มีกษัตริย์	ป็นรัฐ	เจกฉัตรชัย
รวมเป็นไตร	ยางค์เลิศ	ประเสริฐรัฐ
.....
.....
ไทยรัฐ	มีกษัตริย์	อุบาสก
สืบสาวก	พุทธองค์	ทรงเรียนร่ำ
เป็นศาสน	ปถัมภก	ดิลกล้ำ
พระเดชคำ	ชชาติ	ศาสนาพุทธ
.....
.....
ไทยรัฐนี้	มีชาติ	ศาสนา
ชาติคือไทย	ไม่น่า	จะนึกยุ่ง
ไม่ใช่จีน	ไม่ใช่แขก	จำแกลง
ศาสนา	ก็มุ่ง	เฉพาะพุทธ ^{๓๓}

จะเห็นได้ว่า ผู้ที่อ่าน “โคลงกลอนของครูเทพ” อย่างลึกซึ้ง ย่อมจะมองเห็นได้อย่างชัดเจนว่า แนวพระราชดำริด้านการจัดการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเช่นไร เพราะทั้งเนื้อหาและแนวคิดจาก “โคลงกลอนของครูเทพ” สะท้อนแนวพระราชดำริดังกล่าวไว้อย่างเด่นชัด การศึกษาเรื่องนี้จึงนับว่าให้ความรู้เกี่ยวกับเรื่องการจัดการศึกษาในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี อีกทั้งผู้ศึกษาเรื่องนี้ยังสามารถนำเนื้อหาและแนวคิดจากเรื่องไปปฏิบัติตามให้เกิดผลดีได้อีกด้วย

โคลงกลอนของครูเทพ: หนังสืออ่านประกอบของผู้ศึกษาระดับสูง

“โคลงกลอนของครูเทพ” เป็นผลงานการประพันธ์ที่น่าสนใจของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี นำเสนอเนื้อหาหลาย ๆ แนว โดยแบ่งเป็นเรื่อง ๆ และใช้คำประพันธ์หลายประเภทต่างกันไปในแต่ละเรื่อง เมื่อพิจารณาแล้วมีคำประพันธ์ครบทุกประเภททั้งโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน และร่าย คำประพันธ์บางบทวางรูปแบบแตกต่างจากรูปแบบที่เห็นทั่วไป และไม่เคร่งครัดด้านฉันทลักษณ์นัก ผลงานของท่านแต่เดิมเคยลงพิมพ์ในวารสารต่าง ๆ แล้วมีการรวบรวมพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๗๓

หากพิจารณาว่า “โคลงกลอนของครูเทพ” มีเนื้อหาสอดคล้องกับแนวทางการจัดการศึกษาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ผลงานเรื่องนี้ก็นับว่าเหมาะสมยิ่งในการนำไปใช้อบรมเยาวชนไทยในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตาม ด้วยความทันสมัยของเนื้อหา แนวคิด ตลอดจน

กลวิธีการประพันธ์ ผู้เขียนจึงเห็นว่าผลงานเรื่องนี้เหมาะสมที่จะนำมาใช้ในปัจจุบัน เป็นหนังสือสำหรับอ่านประกอบของผู้ศึกษาระดับสูง (พิจารณาจากความยากง่าย แล้วน่าจะเหมาะกับผู้ที่ศึกษาตั้งแต่ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย-ระดับอุดมศึกษา) ด้วยเหตุผลดังกล่าวต่อไปนี้

๑. ด้านเนื้อหาและแนวคิด อาจเป็นด้วยผู้แต่งคือเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีสำเร็จการศึกษาจากต่างประเทศ เนื้อหาที่ท่านนำเสนอในงานประพันธ์นี้จึงได้รับอิทธิพลจากต่างประเทศด้วย ซึ่งลักษณะเนื้อหาดังกล่าวนี้ รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ ให้รายละเอียดว่า

... ร้อยกรองที่แต่งในสมัยหลังการรับอิทธิพลตะวันตกมิใช่เป็นร้อยกรองเพื่ออารมณ์อย่างแต่ก่อน แต่เป็นร้อยกรองที่เน้นการเสนอ “ความรู้” และ “ข้อคิด” เนื้อหาของร้อยกรองจึงมักเป็นการสะท้อนภาพสังคม มิใช่เป็นเรื่องเพื่อฝัน จินตนาการ ส่วนแนวคิดก็สอดคล้องกับเนื้อหาคือเสนอความคิดเห็นในการสร้างสรรค์สังคม การเปลี่ยนแปลงค่านิยมในสังคม ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของสังคม เป็นต้น...^{๓๔}

เมื่อพิจารณา “โคลงกลอนของครูเทพ” แล้วจะเห็นว่ามีความเห็นหนักในด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง เป็นเนื้อหาที่ครอบคลุมความรู้ตามหลักวิชาต่างๆ หลายวิชา ตั้งแต่ความรู้ระดับที่ไม่ซับซ้อน จนถึงความรู้ที่ค่อนข้างลึกซึ้งในระดับสูง นอกจากนี้ผู้แต่งยังแสดงความคิดเห็น และแฝงแนวคิดไว้ในเนื้อหาตามหลักวิชาต่างๆ ด้วย ซึ่งอาจแบ่งเนื้อหาตามหลักวิชาต่างๆ ดังนี้

๑.๑ ความรู้ตามหลักเศรษฐศาสตร์ ผู้ศึกษาจะได้รับความรู้เกี่ยวกับสภาพเศรษฐกิจในสมัยนั้นว่าค่อนข้างอุดมสมบูรณ์ “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว” ตราบจนกระทั่งวัฒนธรรมตะวันตกแพร่หลายเข้ามา จึงทำให้ “เงิน” กลายเป็นสิ่งสำคัญ เพราะคนไทยหันไปนิยมสินค้าต่างชาติ และความนิยมต่างชาตินี้เองทำให้เศรษฐกิจของชาติตกต่ำลง ดังตัวอย่าง

วิทยาพายุโรป
สินค้าพาผู้คน

เที่ยวเอื้อมโอบทุกแห่งหน
ต้นต้นบุกรุกดินแดน^{๓๕}

เจริญรอยตะวันตกเต้า
เขาก่อนหน้ามานาน
ค้าทรัพย์สะสมฐาน
เรากลับตัวตามต้อง

ตามกาล นิยม
ไม่น้อย
ธนเลิศ
ต่ำเตี้ยเปลี้ยจริง^{๓๖}

จากตัวอย่างข้างต้น นอกจากผู้ศึกษาจะได้ความรู้ด้านสภาพเศรษฐกิจในสมัยนั้นแล้ว ความคิดเห็นของผู้แต่งที่แสดงไว้เกี่ยวกับความประพฤติของคนไทยในยุคนั้นมีส่วนที่เป็นเหตุให้สภาพเศรษฐกิจตกต่ำก็นับว่าสอดคล้องกับสภาพปัจจุบันเช่นกัน เพราะการที่เศรษฐกิจตกต่ำในปัจจุบัน ส่วนหนึ่งก็เนื่องมาจากคนไทยนิยมไปเที่ยวต่างชาติ และเยาวชนไทยนิยมสินค้าจากต่างประเทศ ความคิดเห็นดังกล่าวจึงน่าจะมีส่วนกระตุ้นเตือนใจผู้ศึกษาซึ่งเป็นเยาวชนของชาติได้

นอกจากนี้ความคิดเห็นเกี่ยวกับการแก้ปัญหาเศรษฐกิจของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีที่ให้เร่งขยายการศึกษาให้ทั่วถึง ก็นับเป็นแนวคิดที่ทันสมัย แม้ว่าปัจจุบันนี้จะมีสถานศึกษาเกิดขึ้นหลายแห่ง และการจัดการศึกษาก็ทันสมัยยิ่งขึ้น แต่ก็ยังมีผู้ที่ไม่ได้รับการศึกษา โดยเฉพาะชาวนบพ อาจจะเป็น

ด้วยขาดโอกาสหรือไม่เห็นความสำคัญของการศึกษาก็ตาม แต่มีผลต่อสภาพเศรษฐกิจโดยรวม เนื่องจากมีรายได้น้อย ค่าครองชีพต่ำ ดังนั้นการขยายโอกาสทางการศึกษาให้บุคคลกลุ่มนี้จึงมีส่วนช่วยให้พวกเขามีสภาพความเป็นอยู่ดีขึ้น มีรายได้เพิ่มขึ้นด้วย

๑.๒ ความรู้ตามหลักรัฐศาสตร์ โดยเฉพาะรัฐศาสตร์ด้านการเมืองการปกครอง เนื้อหาจะชี้ให้เห็นว่ายุคสมัยที่เปลี่ยนไปทำให้เห็นความเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมือง เพราะยุคนี้เป็นยุคที่ประเทศมหาอำนาจนิยมล่าเมืองขึ้น แต่ด้วยพระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์ไทย จึงทำให้ประเทศรอดพ้นได้ เช่น

อินเดีย, ญวน, พม่า, ชวา หาย	เข้ากลีบเมฆกลายเป็น
กลับเป็นอาณาจักร	
ไทยเลือกทางรอดปลอดภัย	เหมือนธนูวาคม
ศกนี้ที่เลือกรอดมา	
จึงสองรัชกาลสมญา	แพรงกู่ชีวา
สถาปนาไทยรอดอวดยาย ^{๓๗}	

๑.๓ ความรู้ตามหลักสังคมศาสตร์ มีเนื้อหาที่กล่าวถึงสภาพสังคมในสมัยนั้นว่าเป็นสังคมเกษตรกรรม ในขณะที่ประเทศทางตะวันตกเป็นสังคมอุตสาหกรรม ซึ่งแม้จะให้ความสะดวก แต่ก็ทำให้เกิดปัญหาคนว่างงาน นอกจากนี้การใช้แรงเครื่องจักรยังก่อให้เกิดปัญหาได้ สินค้าเกินความจำเป็นราคาจึงตกด้วยอย่างไรก็ตามประเทศไทยในเวลานั้นยังห่างไกลจากปัญหาดังกล่าว แต่สักวันหนึ่ง เครื่องจักรก็อาจจะเข้ามาแทนแรงงานคนทางด้านเกษตรกรรม ซึ่งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเห็นว่าน่าจะเป็นประโยชน์คือได้รับความสะดวกสบายขึ้น ดังตัวอย่าง

เครื่องจักรจักโลกจ้า	จำแลง
คนว่างการงานทวี	ทะเลศว่า
อุตสาหกรรมแสดง	ทุกประเทศ
พอเกษตรกรรมพันหล้า	จักเหมือน กันแล
มือทำสำเร็จช้า	กาหล
เครื่องจักรแทนมือกระเทือน	ทั่วหล้า
เครื่องมือแข่งมือคน	คนร่ำ ประดิษฐ์แล
ก่อให้เกิดสินค้าฟ้า	ทับเหว ^{๓๘}
สยามยังอยู่ห่างพัน	ภัยจักร
อยู่ระยะเกษตรแสน	สุขไซรั
เครื่องจักรจักรทุกหนัก	ถึงเกษตร กรรมแน
แดนมากคนน้อยได้	สะดวกนาน ^{๓๙}

เมื่อเวลาผ่านมาจนถึงปัจจุบัน จะเห็นว่าเป็นจริงดังที่ท่านผู้แต่งกล่าวคือสังคมเกษตรกรรมของไทยได้ใช้แรงงานเครื่องจักรมากขึ้น และไม่เพียงแต่เท่านั้น สังคมอุตสาหกรรมยังแผ่ขยายเข้ามาในด้านอื่นๆ ด้วย

ประเทศไทยก็ประสบปัญหาคนว่างงานและปัญหาสินค้าล้นตลาดมาแล้ว ดังนั้นหากผู้ศึกษาเรื่องนี้สามารถนำแนวคิดของท่านผู้แต่งคือการจัดแก้ปัญหาคนว่างงาน ตลอดจนการจำหน่ายสินค้าที่มีให้ทั่วถึงก็ย่อมเป็นทางหนึ่งในการช่วยแก้ไข เพื่อให้ประเทศไทยเป็นประเทศอุตสาหกรรมที่ไร้ปัญหาได้ทางหนึ่ง

นอกจากความรู้ตามหลักสังคมศาสตร์อันลึกซึ้งสำหรับผู้ศึกษาระดับอุดมศึกษาแล้ว ยังมีความรู้ตามหลักวิชาสังคมศึกษาสำหรับผู้ศึกษาระดับมัธยมศึกษาด้วย เช่น ความรู้วิชาหน้าที่พลเมือง ได้แก่ การปฏิบัติตนให้เหมาะสมต่อสังคมทุกระดับ และต่อโลก คือ รู้จักหน้าที่ที่พึงมีต่อกันระหว่างสามเ-ภรรยา บิดา-มารดา-บุตร ครู-ศิษย์ นายจ้าง-ลูกจ้าง ตลอดจนรู้จักทำหน้าที่ เหมาะสมต่อโลกและคนในโลก ดังที่ผู้เขียนเคยยกตัวอย่างไว้ในเนื้อหาที่กล่าวถึงการเป็นพลเมืองดีแล้ว

๑.๔ ความรู้ตามหลักวิชาปรัชญาและศาสนา โดยเฉพาะความรู้ด้านศาสนา ซึ่งมีตั้งแต่ความรู้ที่ลึกซึ้ง จนถึงความรู้ตามหลักวิชาศีลธรรมขั้นพื้นฐาน ซึ่งเหมาะสมจะนำมาปฏิบัติตามเพื่อทำให้เกิดความสุข ตั้งแต่ระดับง่าย-ยาก เช่น หลักสังคหวัตถุ เมตตา กฎไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) เรื่องของขันธ ๕ เรื่องของท่าน ประเภทของท่าน ศิล ๕ มรรค ๘ ฯลฯ มีทั้งปฏิบัติง่ายและยากต่างกันไปแล้วสามารถทำความเข้าใจได้ตามระดับความสามารถของผู้ศึกษา ดังตัวอย่าง

ปาณาติบาตชัถ	อภัยสัตว์ให้คงครอง
ชีพไว้ไม่ต้องจอง	เวรซึ่งกันและกันไป
อันอทินนาทาน	ก็เป็นการให้อภัย
ในทรัพย์สมบัติใด	ใครมีใครก็รักษา ^{๔๐} (สำหรับระดับมัธยมศึกษา)

หรือ

‘จตุปาทญาณ’	คือปัญญาอันห่วงไ
หยั่งรู้กำเนิดใน	ความเกิดมีและม้วยมรณ
ประจักษ์ว่ามนุษย์	มีกรรมเป็นของตนก่อน
ทำชั่วได้ทุกชั่วอื่น	และทำดีก็ได้บุญ ^{๔๑} (สำหรับระดับอุดมศึกษา)

๑.๕ ความรู้ตามหลักวิชาศิลปศึกษา เนื้อหามีลักษณะชี้ให้เห็นความสำคัญของวิชาด้านศิลปะทั้งพื่อนรำ ขับร้อง ดนตรี วาดภาพ (วิชาด้านจิตรกรรม) ซึ่งนอกจากชี้ให้เห็นความสำคัญแล้วยังแนะนำให้เร่งฝึกฝนเพื่อความชำนาญด้วย ดังตัวอย่าง

ใครมีกระพัดเมื่อ	ทางใด
ควรเร่งฝึกใจมี	จิตต์น้อม
เออาการธุระใน	ศิลปศาสตร์ นั้นนอ
มากฝึกมากมือช่อม	จักเจน ^{๔๒}

๑.๖ ความรู้ตามหลักวิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์และวิศวกรรมศาสตร์ เนื้อหาจะชี้ให้เห็นความสำคัญของวิชาทั้งสองวิชานี้ว่า วิชาสถาปัตยกรรมเป็นวิชาที่เกี่ยวกับการสร้างบ้าน ส่วนวิศวกรรมศาสตร์เกี่ยวกับการสร้างเมือง แต่ทั้งสองวิชามีความสำคัญในการสร้างประเทศชาติ ดังตัวอย่าง

สถาปัต	ยกรรม	นั้นที่บ้าน
วิศวกรรม	ทำงาน	ชาญสนาม
เป็นงานเมือง	เลี้ยงชื่อ	ระบือนาม
เปรียบเทียบ	ว่าส่วน	กับจำนวนเต็ม
.....
.....
ศิลปะ	ทั้งคู่	ผู้ต้นเหตุ
ให้ป่าเป็น	ประเทศ	เขตสุกใส
.....
..... ๔๓

๑.๗ ความรู้ตามหลักวิทยาศาสตร์ เนื้อหาจะเสนอวิธีการเรียนการสอนที่เหมาะสมตามระดับของผู้เรียน ดังนั้น ผู้ศึกษาที่สนใจจะประกอบอาชีพด้านการสอนย่อมจะได้แนวทางไปปรับใช้ในการทำงานของตน ดังตัวอย่าง

ประถมและมัธยม	ฉายาสมเด็กนักเรียน
แล้วแต่ครูหันเหียน	ควบคุมหัดจัดนิสสัย
ครั้นเข้าเป็นนิสสิต	มหาวิทยาลัย
ธรรมเนียมฝึกผู้ใหญ่	ต้องมอบให้ช่วยตนเอง
.....
.....
จับหัดและจับปล่อย	ครูตามคอยระวังระไว
ทั้งหัดทั้งปล่อยใช้	จึงเสกซ้ำให้ชำนาญ ^{๔๔}

จะเห็นได้ว่าวิธีสอนดังกล่าวยังคงเป็นวิธีที่ทันสมัย สามารถนำมาใช้ได้จนถึงปัจจุบันนี้ ทั้งยังแนะนำหลักในการสอนซึ่งนับเป็นหลักการที่ทันสมัย นั่นคือการใช้หลักจิตวิทยา และหลักเหตุผลกับผู้เรียน ไม่ใช่การลงโทษด้วยวิธีรุนแรง ดังตัวอย่าง

ครูเป็นผู้เฟ่งจิตตวิทยา	ให้วิชาด้วยวิธีที่แจ่มใส
เพื่อศิษย์ล้วนรำเริงบันเทิงใจ	ได้เจริญชวาวไวในชีวิต
การเขียนดีเป็นวิธีทำลายขวัญ	โทษมหันต์คุณมีกะจีหริด
ห้ามก้าวหน้าพาหุอยู่เป็นนิตย์	เป็นยาพิษมิให้ใช้บำรุง ^{๔๕}

ความรู้ตามหลักวิทยาศาสตร์อีกประการหนึ่งที่กล่าวถึงในเนื้อหาเรื่องนี้คือวิธีการเรียนที่ถูกต้องอันเป็นพื้นฐานการเรียนวิชาต่างๆ ให้ได้ผล วิธีดังกล่าวนี้มีอยู่ในแบบเรียนแต่ครั้งโบราณ ซึ่งนำมาใช้ได้จนถึงปัจจุบันนั้นคือการฟัง คิด ถาม เขียน โดยเฉพาะ “การคิด” นับเป็นวิธีสอนที่ครูควรฝึกผู้เรียนอย่างมาก เพราะปัจจุบันนี้เน้นการเรียนการสอนแบบคิดเป็น ทำเป็นแก้ปัญหาเป็น การฝึกดังกล่าวจึงเหมาะสมยิ่ง

นอกจากเนื้อหาใน “โคลงกลอนของครุเทพ” จะกล่าวถึงความรู้ตามหลักวิชาหลายๆ วิชาแล้วยังมีวิชาอื่นๆ ที่กล่าวถึงอยู่ประปราย หรือกล่าวเฉพาะชื่อวิชา ซึ่งผู้แต่งซึ่งมีความสำคัญ เช่น ความรู้วิชาพลานามัยที่กล่าวถึงกีฬา ความรู้วิชาสุศึกษาที่กล่าวถึงการป้องกันโรคติดต่อ ความรู้วิชาวิทยาศาสตร์ จริยศาสตร์ ปรัชญา เป็นต้น ดังตัวอย่าง

เอาเป็นว่า	วิทยา	ศาสตร์ช่วยได้
แขนงใน	ส่วนนาม	กึ่งานถม
ทั้งเอธิกส์	พิโลโสพี	ทีนิยม
รีบอบรม	ศึกษา	อย่าช้าเลย ^{๔๖}

จากเนื้อหาที่ครอบคลุมความรู้ตามหลักวิชาต่างๆ ทั้งระดับง่ายจนถึงระดับซับซ้อนขึ้นดังกล่าวข้างต้นนี้ทำให้ “โคลงกลอนของครุเทพ” มีคุณค่ายิ่งในการเป็นหนังสืออ่านประกอบของผู้สนใจ หรือผู้ศึกษาในระดับสูง ด้วยมีลักษณะเป็นการบูรณาการ^{๔๗} สารความรู้ด้านต่างๆ ไปพร้อมๆ กัน อันมีส่วนให้ผู้ศึกษาได้รับความรู้อย่างครอบคลุมลึกซึ้ง นับว่าเป็นวิธีการที่ทันสมัย และสอดคล้องกับการปฏิรูปการศึกษา พ.ศ.๒๕๔๒ ด้วย

ส่วนการแสดงความคิดเห็น ตลอดจนแนวคิดต่างๆ ที่แทรกอยู่ในเนื้อหาหลายๆ เรื่องก็มีคุณค่าไม่น้อยเช่นกัน ความคิดเห็นที่ผู้แต่งแสดงไว้ในเนื้อหาเป็นเสมือนการจุดประกายความคิดให้ผู้ศึกษารู้จักฝึกและพัฒนาความคิดของตนต่อไป ส่วนแนวคิดที่แทรกอยู่ในเนื้อหานั้น หากศึกษานำมาเป็นแนวทางปฏิบัติจนเกิดผลอย่างแท้จริงแล้ว ย่อมทำให้ผู้ศึกษาพัฒนานตนเองเป็นคนที่มีคุณภาพได้อย่างแน่นอน ทั้งการรักษาสุขภาพกายและสุขภาพจิต การฝึกอุปนิสัยส่วนตนให้เป็นคนดี เช่น กตัญญู ซื่อสัตย์ เสียสละ ไม่ประมาท เข้าใจโลก มีน้ำใจเป็นนักกีฬา ปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ฯลฯ หรือการปฏิบัติต่อผู้อื่นอย่างเหมาะสม เช่น การทำประโยชน์ให้สังคม ฯลฯ ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ย่อมสามารถหล่อหลอมผู้ปฏิบัติให้เป็นคนดี สมบูรณ์พร้อมทั้งร่างกายและจิตใจ

๒. ด้านกลวิธีการประพันธ์ จากการศึกษาพบว่า “โคลงกลอนของครุเทพ” ใช้คำประพันธ์ชนิดต่างๆ กันทั้งกาพย์ยานี ๑๑ เช่น เรื่อง ศิลกถา ชั้นที่ ๒ กาพย์ฉกบัง ๑๖ เช่น เรื่อง กระจุกสันหลัง ฉันทขยันจริงๆ กาพย์สุรางคนางค์ ๒๘ เช่น เรื่อง สดุด(สุวรรณค์) ถกกา ชั้นที่ ๓ กาพย์ห่อโคลง เช่น เรื่อง อารยธรรม (เก่ากับใหม่) กลอนสุภาพ เช่น เรื่อง ละครโรงใหญ่ ความจำ แม่จำ กลอนหก เช่น โหราศาสตร์ โคลงสี่สุภาพ เช่น เรื่อง ยาอายุวัฒนะ ความไม่ประมาท โคลงวิหขุมาลี เช่น จากเรื่อง พระไตรลักษณ์ และวิสุทธิมรรค โคลงต้นบาทกฤษณาร เช่น เรื่อง ระยะเวลาต่างๆ ระยะเวลาแห่งโรค ฉันทที่มีหลายชนิด เช่น มานวณฉันท จากเรื่อง ภาพ ๔ (ภาพพจน์) อิทธิสังฉันท จากเรื่องเตียวกัน วสันตดิถีฉันท จากเรื่อง เติรียมชรา อินทรวีเชียรฉันท จากเรื่องพหูสูต อินทวสันตดิถีฉันท เรื่องราตรี ลิลิตสุภาพ (มีร้อย โคลงสี่สุภาพ โคลงสามสุภาพ) จากเรื่อง จตุรารักษ์ นอกจากนี้ยังมีบทเพลงกราวกีฬา ลำน่าจยฉาย เป็นต้น

ความน่าสนใจของกลวิธีการประพันธ์ น่าจะอยู่ที่การใช้คำประพันธ์ต่างประเภทกัน ทำให้เห็นความหลากหลาย การวางรูปแบบของคำประพันธ์ แม้จะใช้ประเภทเดียวกัน แต่ก็วางรูปแบบแตกต่างกันไป เช่น ละครโรงใหญ่ ซึ่งใช้คำประพันธ์ประเภทกลอนสุภาพ แต่วางรูปแบบเหมือนความเรียงร้อยแก้ว

แบ่งเป็นวรรคๆ เรียงต่อเนื่องกันไป ในขณะที่เรื่องความจำซึ่งเป็นกลอนสุภาพเช่นกัน กลับวางวรรคละ ๑ บรรทัด แต่ละวรรคจะแยกคำเป็น ๓-๒-๓ หรือ ๓-๓-๓ เช่น

“เวทีไหนจะใหญ่เท่าพื้นโลก แสดงโศกทุกข์สุขสนุกหนอ ฉากวิจิตร
พิสดารเปลี่ยนนานพอ คำนวนก็เกินกาลล้านๆ ปี...”^{๔๘} (ละครโรงใหญ่)

ความจำดี	นี้มัก	สร้างนักปราชญ์
คนฉลาด	จำแม่น	แสนเหมาะเหม็ง
คนขี้ลืม	ถึงฉลาด	ขาดจำเอง
มีวแต่เพ่ง	เพียรจด	ก็หมดดี ^{๔๙} (ความจำ)

นอกจากการวางรูปแบบที่แตกต่างออกไปของกลอนสุภาพแล้ว คำประพันธ์บางบทยังไม่คำนึงถึงความนิยมในการแต่งคำประพันธ์ด้วย เช่น โคลงสี่สุภาพ ในส่วนของคำสร้อยซึ่งอาจใช้คำสร้อยได้ทั้ง ๒ คำ หรือมีคำสื่อความหมาย ๑ คำ ตามด้วยคำสร้อยอีก ๑ คำ เช่น แลนา พ่อเฮย (ท่ายบาทที่ ๑ และ ท่ายบาทที่ ๓) แต่ใน “โคลงกลอนของครูเทพ” หลายบทที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมุ่งใช้คำสื่อความหมายในตำแหน่งของคำสร้อยทั้ง ๒ คำ หรือบางบทก็มีการใช้คำเกิน เพื่อให้สื่อความหมายได้อย่างครบถ้วน ดังตัวอย่าง

โรคประจำจำมนุษย์ต้อง	เป็นเหมือน กันหมด
คือแก่, เจ็บ, ตาย, เตือน	สติตั้ง
ยอดยายอดธรรมเยื่อน	เยียว ‘อยู่’ มี ‘มี’
คือ ‘ไม่ประมาท’ รัง	กิเลสให้ใจบาน ^{๕๐}
ใครเหมือนเมื่อพูดข้าง	มั่งมี?
แสนมหาเศรษฐี	ไปสู้
นึกได้ตั้งนึก, ดี	ทุกอย่าง
เงินบ่ต้องกอกู้	กอบจ้างอย่างเศรษฐี เราเลย ^{๕๑}

การไม่คำนึงถึงความนิยมในการประพันธ์อาจเป็นด้วยผู้แต่งมุ่งเสนอเนื้อหา และแนวคิดมากกว่าจะคำนึงถึงความถูกต้องของฉันทลักษณ์ ซึ่งเป็นลักษณะที่นิยมกันในการแต่งคำประพันธ์ภายหลังจากได้รับอิทธิพลตะวันตก ดังที่รีนฤทัย สัจจพันธุ์ กล่าวไว้ว่า

... จะพบว่าร้อยกรองที่แต่งกันในระยะหลังไม่ได้ให้ความสำคัญต่อกฎเกณฑ์ทางด้านฉันทลักษณ์นัก แนวคิดเช่นนี้เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมไทยภายหลังจากการรับอิทธิพลตะวันตก และได้สะท้อนความคิดเช่นนี้ไว้ในวรรณกรรมด้วย ... ผู้แต่งให้ความสำคัญแก่เนื้อหามากกว่ารูปแบบ ฉะนั้นจึงมุ่งเสนอเนื้อหาให้ครบถ้วน และชัดเจนอย่างที่ตนต้องการมากกว่าศิลปะการแต่ง ... บางบทมีเพียงสัมผัสนอกเท่านั้นที่บอกให้เราทราบว่าเป็นร้อยกรอง แต่ไม่ทราบว่าเป็นร้อยกรองชนิดใด...^{๕๒}

จากกลวิธีการประพันธ์ข้างต้น ทำให้โคลงกลอนของครูเทพมีคุณค่าเหมาะสมจะเป็นหนังสืออ่านประกอบของผู้ศึกษาในระดับสูง เพราะนอกจากจะได้ศึกษารูปแบบของคำประพันธ์หลายประเภทประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งคือการแต่งคำประพันธ์โดยไม่เคร่งครัดกับฉันทลักษณ์นี้อาจใช้เป็นแนวทางให้แก่ผู้ที่ได้สร้างสรรค้งานประพันธ์ที่มีฉันทลักษณ์ในลักษณะต่างๆ ต่อไป

หลายคนคงจำกันได้ว่า เนื้อหาบางเรื่องเคยนำมาลงไว้ในหนังสือเรียนภาษาไทยระดับต่างๆ เช่น กระจุกสันหลังของชาติ แม่จ๋า ราตรี ฯลฯ นอกจากนี้บทเพลงกราวก็พากันเป็นที่นิยมร้องกันทั่วไป จึงน่าจะเป็นเครื่องยืนยันว่า “โคลงกลอนของครูเทพ” มีคุณค่าในการนำมาเป็นหนังสืออ่านประกอบสำหรับผู้ศึกษาในระดับสูงได้เล่มหนึ่ง

อนึ่ง การที่ผู้เขียนเห็นว่า “โคลงกลอนของครูเทพ” เหมาะสมจะเป็นหนังสืออ่านประกอบของผู้ศึกษาในระดับสูงนั้น ผู้เขียนมุ่งให้ผู้ศึกษาศึกษาเฉพาะด้านเนื้อหา แนวคิด และกลวิธีการประพันธ์ที่เป็นแนวใหม่ มิได้มุ่งให้ศึกษาในความงดงามทางภาษา และความงามของกลวิธีการประพันธ์ เพราะเมื่อร้อยกรองสมัยหลังไม่คำนึงถึงฉันทลักษณ์เดิมแล้ว ภาษาที่ใช้ก็ย่อมเปลี่ยนไปด้วย ดังที่รณฤทัย สัจจพันธุ์ กล่าวถึงภาษาในร้อยกรองของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีว่า

... แต่ภาษาในงานวรรณกรรมร้อยกรองในสมัยหลังเน้นความง่าย ความ เป็นธรรมดาสามัญ ... ส่วนอิทธิพลตะวันตกที่ปรากฏในภาษาร้อยกรอง เห็นจะเป็นว่ามีการใช้ศัพท์ภาษาฝรั่งมาก มักใช้คำอังกฤษแทนคำไทย ลักษณะเช่นนี้ปรากฏในวรรณกรรมร้อยกรองที่แต่งในสมัยแรกรับอิทธิพลตะวันตก เพราะศัพท์ภาษาอังกฤษบางคำยังไม่มีการบัญญัติศัพท์ภาษาไทยขึ้นใช้ อย่างในกรณีพนธ์ของ “ครูเทพ” มีการใช้ภาษาอังกฤษทับศัพท์ อยู่บ้าง แต่ผู้แต่งจะแสดงคำอธิบายไว้ที่เชิงอรรถ...^{๕๓}

ด้วยเหตุนี้ หากผู้ศึกษาประสงค์จะศึกษาภาษาที่ใช้ใน “โคลงกลอนของครูเทพ” ก็ควรศึกษาในแง่การเปรียบเทียบภาษาในงานวรรณกรรมยุคก่อนและยุคหลังจากการรับอิทธิพลตะวันตกเข้ามามีความเหมือนหรือความแตกต่างกันอย่างไร เพื่อนำแนวทางดังกล่าวไปปรับใช้ในการสร้างสรรค์ผลงานด้านการประพันธ์ของผู้ศึกษาต่อไปจะเป็นสิ่งที่เหมาะสมยิ่ง

บทสรุป

จากการศึกษา “โคลงกลอนของครูเทพ” พบว่า ผลงานนี้ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีคุณค่าด้านการศึกษาอย่างแท้จริงทั้งประวัติศาสตร์ด้านการจัดการศึกษาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเชื่อว่าหากเยาวชนไทยในสมัยนั้นมีโอกาสศึกษาเรื่องนี้อย่างแท้จริง ย่อมพัฒนาบุคลิกภาพของเยาวชนได้ตรงตามพระราชประสงค์ด้านการจัดการศึกษาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ผลงานนี้ยังมี เนื้อหา แนวคิด และกลวิธีการประพันธ์ น่าสนใจเหมาะสมจะนำมาเป็นหนังสืออ่านประกอบของผู้ศึกษาระดับสูงในปัจจุบัน แม้เวลาจะล่วงเลยมากกว่า ๖๐ ปีแล้วก็ตาม ด้วยมีเนื้อหาที่มีลักษณะบูรณาการอย่างเหมาะสมทันสมัย ความคิดเห็นอันจะมีส่วนช่วยพัฒนาและกระตุ้นความคิดของผู้ศึกษา แนวคิดที่สมควรนำไปปฏิบัติเพื่อให้เกิดประโยชน์ทั้งต่อตนเอง

และสังคม และผู้แต่งยังใช้กลวิธีการประพันธ์แนวใหม่เพื่อเป็นแนวทางให้ผู้ศึกษามีโอกาสสร้างสรรค์ผลงานประพันธ์ในแนวใหม่ต่อไป สิ่งเหล่านี้จึงเพิ่มคุณค่าทางด้านการศึกษาให้แก่ผลงานเล่มนี้ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมากยิ่งขึ้น

การนำ “หนังสือ” มาใช้เป็นเครื่องมือในการพัฒนา “คน” ภายในประเทศให้มีคุณภาพดังเช่นที่สังคมยุคนั้นปรารถนา นับเป็นวิธีการหนึ่งที่น่าจะเกิดผลสัมฤทธิ์อย่างดี เช่นเดียวกับการใช้หนังสือธรรมะสอนใจคนให้เปลี่ยนพฤติกรรมคนไปในทางที่ดีขึ้น ดังนั้นเมื่อยุคปัจจุบันมีการปฏิรูปการศึกษา โดยเน้นกระบวนการเรียนการสอนให้ผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง คือสามารถเรียนรู้ด้วยตนเอง สามารถพัฒนาศักยภาพของตนเองอย่างเต็มที่แล้ว ก็ควรสนับสนุนให้เผยแพร่หนังสือประเภทต่างๆออกมาในลักษณะที่สอดคล้องกันด้วย ดังเช่นผลงาน “โคลงกลอนของครูเทพ” ในสมัยนั้น เพื่อให้สามารถพัฒนา “คน” ได้ตรงตามเป้าประสงค์ที่สังคมปัจจุบันกำหนด นั่นคือความเป็นคนที่มีคุณภาพ เป็นผู้เจริญทั้งด้านความรู้ ความคิด สติปัญญา ซึ่งนำไปสู่คำกล่าวที่ว่า “การศึกษาพัฒนาคน คนพัฒนาชาติ” ได้อย่างแท้จริง

เชิงอรรถ

^๑กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, *พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๒๕), หน้า ๒๑.

^๒เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *โคลงกลอนของครูเทพ*, พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงถวิล ธรรมศักดิ์มนตรี (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๑๒), หน้า ๔๕.

^๓เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^๖เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *ความเรียงและโคลงกลอน*, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพขุนอุดมภาณี (สง่า ฉิมโฉม) (พระนคร: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่นกรมการปกครอง, ๒๕๐๙), หน้า ๔๓.

^๗เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^๘วุฒิชัย มูลศิลป์, “การปฏิรูปการศึกษาสมัยรัชกาลที่ ๕ ถึง พ.ศ.๒๔๗๕,” *๒๐๐ ปีของการศึกษาไทย* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๒๖), หน้า ๖๓.

^๙เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *โคลงกลอนของครูเทพ*, หน้า ๑๔๒.

^{๑๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๑.

^{๑๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

^{๑๒}เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ*, พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพนายเตี้ยด สวานายน (พระนคร: บริษัทเสนาการพิมพ์, ๒๕๑๑), หน้า ๓๑.

^{๑๓}เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *โคลงกลอนของครูเทพ*, หน้า ๘.

^{๑๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

- ๑๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.
- ๑๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.
- ๑๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.
- ๑๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗.
- ๑๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.
- ๒๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.
- ๒๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๕.
- ๒๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๒.
- ๒๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐.
- ๒๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕.
- ๒๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.
- ๒๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.
- ๒๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.
- ๒๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐.
- ๒๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๐.
- ๓๐ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *ความเรียงและโคลงกลอน*, หน้า ๖๗.
- ๓๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.
- ๓๒ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
- ๓๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖-๓๘.
- ๓๔ รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, *อิทธิพลวรรณกรรมต่างประเทศที่มีต่อวรรณกรรมไทย*, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: บริษัทประชาชน จำกัด, ๒๕๒๘), หน้า ๒๗๑.
- ๓๕ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *โคลงกลอนของครูเทพ*, หน้า ๑๓๖.
- ๓๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒.
- ๓๗ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *ความเรียงและโคลงกลอน*, หน้า ๔๑.
- ๓๘ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ*, หน้า ๗๐-๗๑.
- ๓๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.
- ๔๐ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *โคลงกลอนของครูเทพ*, หน้า ๘๖.
- ๔๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๔.
- ๔๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.
- ๔๓ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *ความเรียงและโคลงกลอน*, หน้า ๙๗.
- ๔๔ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ*, หน้า ๔๐.
- ๔๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.
- ๔๖ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *โคลงกลอนของครูเทพ*, หน้า ๑๑๕.
- ๔๗ การบูรณาการเป็นลักษณะของการเรียนรู้แบบองค์รวม คือการเรียนรู้สิ่งต่างๆ หรือเนื้อหา

วิชาต่างๆ อย่างสัมพันธ์ เชื่อมโยงต่อเนื่องกลมกลืนกัน มีผลให้ได้รับความรู้ ความเข้าใจ เรื่องที่เรียนรู้ อย่างชัดเจนลึกซึ้ง

๔๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒.

๔๙ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *ความเรียงและโคลงกลอน*, หน้า ๘๒.

๕๐ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, *โคลงกลอนของครูเทพ*, หน้า ๓๑.

๕๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๗.

๕๒ รื่นฤทัย สัจจพันธ์, เรื่องเดิม, หน้า ๑๖๑-๒๖๒.

๕๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๐.

บรรณานุกรม

- ธรรมศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา. *ความเรียงและโคลงกลอน*. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพขุนอุดมภาณี (สง่า ฉิมโฉม). พระนคร: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง, ๒๕๐๙.
- _____. *โคลงกลอนของครูเทพ*. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงถวิล ธรรมศักดิ์มนตรี. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๑๒.
- _____. *บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ*. พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพนายเตียง สวานายน. พระนคร: บริษัทเสนาการพิมพ์, ๒๕๑๑.
- นคร พันธุ์ณรงค์. *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, ๒๕๒๖.
- ปองจิต อ่อนเฝ้า. *ประวัติและปรัชญาการศึกษาไทย: การศึกษาเชิงวิเคราะห์*. ภาควิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๘.
- ภาวดี มหาพันธ์. *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อมรการพิมพ์, ๒๕๒๖.
- รื่นฤทัย สัจจพันธ์. *อิทธิพลวรรณกรรมต่างประเทศที่มีต่อวรรณกรรมไทย*. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: บริษัทประชาชนจำกัด, ๒๕๒๘.
- วิชาการ, กรม กระทรวงศึกษาธิการ. *พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๒๕.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. “การปฏิรูปการศึกษาสมัยรัชกาลที่ ๕ ถึง พ.ศ.๒๔๗๕,” *๒๐๐ ปีของการศึกษาไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๒๖, หน้า ๓๗-๘๕.
- สมบุรณ์ พรธนาภพ. *ประวัติและปรัชญาการศึกษาไทย*. กรุงเทพมหานคร: ทิพย์อักษรการพิมพ์, ๒๕๒๔.